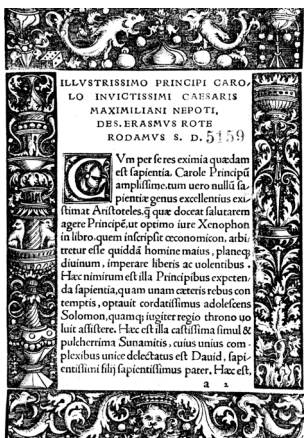

KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF

A MEGFONTOLT ISKOLASZERVEZŐ, BACKAMADARASI KIS GERGELY

Olyan kérdésekben, mint a transsubstantiatio, amely a református és katolikus teológiai gondolkodásban mindig is legnagyobb viták alapját képezte, Kis Gergely nem mond ítéletet, hanem egyszerűen csak ismerteti a katolikusok álláspontját...

■ A székelyudvarhelyi kollégium második alapítójaként emlegetett Kis Gergely a 18. századi erdélyi református egyház kiemelkedő, bár kevésbé ismert alakja volt. Iskolarektori munkássága, iskolaszervező tevékenysége, az erdélyi református népiskolai hálózat megújítója és az erdélyi református istentiszteleti rendtartás reformja Kis Gergely nevéhez fűződik. 1784-ben főjegyzővé választották, de korai halála miatt (1787) nem tudta elfoglalni az erdélyi református egyház legmagasabb tisztségét.

Kis Gergely Backamadarason született 1738-ban. Apja, akit szintén Kis Gergelynek hívtak, valószínűleg jómódú, olvasott ember volt, akinek házában a „keresztyéni oktató könyvek mellett olvastatott a Szent Biblia is”.¹ Kis Gergely első életrajzírója, Pálffy Dénes szerint az anyja is tudott olvasni. Két testvéréről tudunk, Sámuelről és Miklósról.² Utóbbi szintén a marosvásárhelyi kollégiumban tanult, később németországi peregrinusként a kollégium külföldi könyvvásárlásait intézte.³

Elemi tanulmányairól keveset tudunk, életrajzírója források híján erről nem írt semmit.⁴ Azt viszont tudjuk, hogy backamadarasi iskola megfelelt a korabeli elvárásoknak, sőt már az 1710-es években biztosan volt különálló iskolaszobája (classis). Kis Gergely első tanítói Hadnagy Ferenc és Katona György voltak, akik 1743–1747, illetve 1749–1750 között tanítottak.⁵

Az elemi iskola elvégzése után 1751-ben írta alá szolgálóként a marosvásárhelyi kollé-

gium matricoláját, és az anyakönyvi bejegyzés alapján tudjuk azt is, hogy Toldalagi László gróf fiait tanította.⁶ Jó képességű diák volt, Pálffy szerint egyik legációja alkalmával a patrónus minden kérdésére tudott válaszolni.⁷ Kollégiumi tanulmányait 1764-ben fejezte be, és mint kiváló diák elnyerte a marburgi ösztöndíjat.⁸ Külföldi tanulmányútját azonban nem tudta megkezdeni, mert nem volt meg az ahhoz szükséges anyagi fedezet. 1764–1765 telén a Főkonzisztóriumtól kért támogatást, és 1765 áprilisában 200 forintot utaltak ki számára.⁹ Kis Gergely 1765 nyarán indult el, de az egy évvel korábban elnyert marburgi ösztöndíj helyett Svájcba utazott. Augusztusban érkezett meg Bázélbe, majd 1766. január 1-jétől megkapta a berni akadémia tanulmányi támogatását.¹⁰ Támogatójának, Teleki Józsefnek címzett levelében részletesen beszámolt az útjáról, aki előzetesen hasznos tanácsokkal és ajánlással látta el az ifjú peregrinust. Külföldi tartózkodása alatt berni, bázeli és talán a lausanne-i egyetemen is tanult.¹¹

Székelyudvarhelyi rektor

■ 1768-ban tért haza, miután a székelyudvarhelyi kollégium addigi rektorát, Kovács Józsefet a nagyenyedi kollégium tanárává választotta, és a megüresedett rektori tisztségre vélhetően a Telekiek és a Toldalagiak támogatásával Málnási László, a Főkonzisztórium lelkésze Kis Gergelyt hívta meg.¹²

Kis Gergely 1768. október 20-án foglalta el az állást. Első hónapjai az iskola megismerésével teltek el, így 1769. január elején a Főkonzisztórium felszólítására részletes, mindenre kiterjedő jelentést írt az iskola helyzetéről, s a jelentéshez hozzáfűzte az iskola működésének jobbítására tett javaslatait, meglátásait is.¹³ A legsürgősebb teendők közt a tankönyvhiányt nevezte meg. Jelentésében írja, a legtöbb diáknak csak grammatikája vagy énekeskönyve volt. A tankönyvhiány enyhítésére javasolta, hogy az iskola pénzből vásárolják meg a szükséges tankönyveket. Ugyanakkor kezdeményezte azt is, a kollégium kurátoraival egyetértésben, hogy a teológiai tárgyak oktatása mellett erősítsék meg a világi tárgyak oktatását (történelem, matematika). Tanítás, nevelés céljaként a korábbi állásponttal szemben azt nevezte meg, hogy emberséges és jó keresztyéneket kell nevelni, nem pedig tudósokat képezni.

1770-re Kis Gergely szembesült az udvarhelyi iskola épületének siralmas állapotával, ezért az előjárósággal egyetemben kérte a Főkonzisztóriumtól az építést, illetve a telekbővítést.¹⁴ Az építési engedély megszerzése után, 1771 áprilisában hozzáálltak az épület javításához, újraépítéséhez anélkül, hogy a szükséges anyagi fedezet az iskola rendelkezésére állt volna. Kis Gergely Udvarhelyre érkezésekor az iskola tőkéje 3000-5000 forint volt, az építés becsült költségvetése meghaladta a 10 000 forintot. Az építést 1772-ben fejezték be, a teljes költségvetés 16 000 forintot tett ki, amelynek túlnyomó többségét Kis Gergely kéréseiből gyűjtötte össze, a kollégium tőkéjét nem használta fel.¹⁵

Kis Gergely már 1768-ban felmérte az udvarhelyi iskola helyzetét. Odaérkezése előtt az iskola a nagyenyedi kollégium partikulájaként működött, ami leginkább abban merült ki, hogy a conrektorok az enyedi kollégiumból kerültek ki. Kis Gergely nem titkolt szándéka az udvarhelyi iskola magasabb szintűvé fejlesztése volt. Ennek első lépése volt az épület kibővítése, amely lehetővé tette a nagyobb létszámú diákság elhelyezését és tanítását. 1780 előtt az eredetileg hat osztályból álló alsó tagozatot 8 osztályosra bővítette, 1780-ban guberniumi pa-

rancsra pedig újabb osztállyal bővül. Ennek köszönhetően az alsó tagozat teljesítette a kollégiummá minősítés egyik feltételét.

Ugyancsak 1780-ban Kis Gergely kérte a Főkonzisztóriumot, hogy a kinevezendő *domidoctus conrector* helyett akadémita tanárt válasszanak. Ilyen előzmények után a Főkonzisztórium támogatásával és engedélyével tanárrá választották Csernátoni Sámuelet, a püspök fiát.¹⁶ Csernátoni kinevezésével jól járt az iskola. Ő tanította a filozófiát, fizikát és matematikát, felkészült tanár volt, diákjai szerették, kortársai tudását elismerték. 1785-ben a marosvásárhelyi kollégium tanári katedrát ajánlott neki, amit az addig már hírneves tanár el is fogadott. Helyét nem sikerült betölteni, s így Kis Gergely és az udvarhelyi iskola előljáróságának álmát, azt, hogy az intézmény teljes jogú kollégiumként működjön, nem sikerült állandósítani. Teljes jogú kollégiummá csak 1789 után vált.

Az erdélyi református oktatás átszervezése

■ 1769. évi egész birodalomra kiterjedő iskolahálózat felmérésének eredményeként a bécsi udvar előkészítette az egységes iskolarendszer kiépítését.¹⁷ A felvilágosodás jegyében született egységes bécsi iskolapolitika alapelveit Karl Anton Martini udvari tanácsos dolgozta ki, majd a magyar tanulmányi bizottság a magyar sajátosságokhoz alkalmazta, és az uralkodónő 1777-ben királyi rendeletként *Ratio Educationis* cím alatt megerősítette. Néhány évvel később II József császár anyja rendeletére alapozva kiadta az erdélyi tanügyet rendező Norma Regiát. A református Litteraria Comissio a tantervet elutasította, mert úgy vélték, ellenkezik a református oktatás alapelveivel.¹⁸ Hosszas egyeztetés után 1784-ben az uralkodó elismerte a protestáns teológiai képzés létjogosultságát, de utasította az erdélyi felekezeteket, hogy közösen alakítsanak felekezetközi tanügyi bizottságot, hogy az egész Erdélyre érvényes egységes tantervet mihamarabb alkalmazni lehessen.¹⁹ Református részről a bizottságban Kis Gergely is helyet kapott, aki előzetesen többször is bizonyította a tanügyi kérdések iránti elkötelezettségét. A vegyes bizottság munkálatai Nagyszébenben folytak. Számottevő eredményt nem sikerült felmutatni, a protestánsoknak ugyanis nem állt érdekében a protestáns oktatási hagyományokkal szembemenő császári iskolapolitika erdélyi érvényesítése. Végül 1786 után a bécsi kormányzat lemondott az új tanterv bevezetéséről, így az erdélyi protestáns kollégiumok ideiglenesen megmenekültek az állami fenntartástól és ellenőrzéstől.

A Norma Regia csak a kollégiumi oktatás átszervezését és egységesítését írta elő, de már 1781 után érezhető volt, hogy a bécsi udvar a triviális iskolahálózatot is reformálni kívánja. Az első lépések 1783–1784-ben születtek meg, amikor ausztriai mintára javasolták, hogy Erdélyben katolikus nationalis és latin iskolákat kell alapítani. Az iskolaalapításra vonatkozó első rendelkezés 1784 áprilisában jelent meg, majd 1785 januárjában a Gubernium rövid, gyakorlati jellegű, kizárólag katolikus iskolákra érvényes útmutatást adott ki *Közönséges Rend Tartás a Falusi Iskolák számára* címmel.²⁰ A kis füzetek borítóján eredetileg szereplő katolikus települések nevét református települések nevére javították. A változtatást Simon János régeni esperes fedezte fel, aki rögtön értesítette az időközben főjegyzővé választott Kis Gergelyt, az pedig utasította az esperest, hogy az iskolák curatoraival együtt próbálják megakadályozni az eredetileg csak katolikus iskolákra vonatkozó rendelkezés református iskolákra való kiterjesztését.²¹

A Főkonzisztóriumnak küldött jelentésében Kis Gergely felhívta a testület figyelmét a falusi iskolák tananyagának rendezetlenségére, javasolta, hogy a Főkonzisztórium foganosítsa a szükséges rendeleteket. Jelentéséhez részletes javaslatot is mellékel. Kihangsúlyozta, hogy elengedhetetlen az egységes tanterv elkészítése, és a tanítás hatékonyságának ellenőrzéséért minden egyházmegyében két tanfelügyelőt jelöljenek ki, akik évente vizitálják az iskolákat, és jelentést tesznek az országos tanfelügyelőknek. Országos tanfelügyelőként az egyház részéről önmagát ajánlotta, a főrendűek közül pedig Toldalagi Lászlót, Teleki Domokost és Kemény Sámuelét.²²

1785 augusztusában jelent meg a császári rendelet, amelynek legfontosabb ismertetőjele a falusi népiskolák állami felügyelet alá helyezése, illetve a felekezeti jelleg megszüntetése volt. Az év végére Kis Gergely részletes javaslatcsomagot állított össze, amelyet a kollégiumi tanárok véleményeztek.²³ 1786-ra Kis véglegesítette a falusi iskolák működésére vonatkozó, több iratból álló rendelkezéscsomagot. Az egyházmegyékhez kiküldött rendelkezés több iratot tartalmazott. A felvilágosodás szellemiségét tükröző gyakorlati jellegű előírásokban felhívták a lelkészek és az esperesek figyelmét a tanítás és a nevelés fontosságára, előírták az oktatás céljainak megfelelő osztálytermek létesítését, rendelkeztek a tanítók motiválásáról (a munkájukat jól végző tanítókat nagyobb gyülekezetbe helyezik át), és figyelmeztették a kollégiumokat a tanítóképzés fontosságára.²⁴

Kis Gergely főtanfelügyelőként nagyon komolyan vette feladatát. 1786 nyarán javaslatot tett a népiskolai tankönyvek nyomtatására. Meglátása szerint a legszükségesebb az ábécéskönyv nyomtatása volt, de ugyanilyen fontosnak tartotta az aritmetika-, egyháztörténet- és etikatankönyvek nyomtatását is. A Főkonzisztórium helyeselte a főjegyző előterjesztését, annak kivitelezését Kis Gergelyre bízták.²⁵

Az erdélyi református népiskolai oktatás színvonalának emelése nem ment zökönőmenetesen. A Kis Gergely-féle rendelkezéscsomag minden gyakorlatiassága ellenére sem érte el a kívánt sikert. A szülők nem értették meg az oktatás fontosságát, gyermekeiket nem küldték iskolába, a 19. század harmincas éveiben az iskolaköteles gyermekek mintegy fele járt többé-kevésbé rendszeresen iskolába. A települések többségében nem építettek külön iskolaépületet, és nem sikerült megnyugtatóan rendezni a tanítók képzését sem. A kollégiumok a későbbiekben sem foglalkoztak a tanítóképzéssel, ezért a tanítók pedagógiai ismerete hiányos volt, a tanítók felkészültségét és alkalmasságát sem lehetett hatékonyan ellenőrizni, sem elvárni.

Az egyházkerületi főjegyző

■ Csernátoni Vajda Péter püspök 1782-ben meghalt, helyét az erdélyi református püspökválasztási szokásnak megfelelően az addigi főjegyző, Eperjesi Zsigmond foglalta el.²⁶ Hosszas levelezés után II. József császár engedélyezte a főjegyzőt választó generális zsinat összehívását. A zsinatot megelőző főkonzisztórium gyűlésen a főjegyzőségre alkalmas jelöltekről is döntöttek. A zsinathoz címzett ajánlásban a következő nevek szerepeltek: Kovács József nagyenyedi tanár, Kis Gergely székelyudvarhelyi rektor, Basa István marosvásárhelyi tanár, Intze István dévai lelkész, Keresztes Máté kézdi esperes és Benkő József erdővidéki esperes.²⁷ A Főkonzisztórium Kovács Józsefet tartotta a legalkalmasabbnak, és ennek megfelelően 1783. szeptember 28-án nagy többséggel vá-

lasztották meg a köztiszteletben álló nagyenyedi tanárt. Kovács nem volt jelen a zsinaton, nem fogadta el a tisztséget, ezért ideiglenesen Simon János görgényi esperest bízták meg a tisztség betöltésével.²⁸ Az 1784. évi zsinatra a Főkonzisztórium újabb ajánlást állított össze. Ezúttal Borosnyai Lukács Simont (marosvásárhelyi lelkész), Kiss Gergelyt, Basa Istvánt, valamint Benkő Józsefet jelölték. A Főkonzisztórium Borosnyait támogatta, aki 1774–1776 között már főjegyző volt, de az személyes okokra hivatkozva tisztségéről lemondott.²⁹ Borosnyai most sem vállalta a jelölést, a Főkonzisztórium viszont kitartott korábbi döntése mellett: Borosnyait szerették volna főjegyzőnek. A zsinat a főtanács akaratát követve küldöttséget indított a marosvásárhelyi lelkészhez, hogy rávegyék a jelölés elfogadására. Időközben a zsinat a püspök javaslatára megtartotta a választást, ahol Kis Gergely 20 szavazatot kapott Benkő József 10 szavazatával szemben.³⁰ A frissen megválasztott Kis Gergelyt viszont nem iktatták be, ugyanis a Főkonzisztórium továbbra is Borosnyait kívánta meggyőzni a jelölés, kinevezés elfogadásáról.³¹

1785-re kiderült, Borosnyai nem vállalja a felkérést, ezért a zsinat elrendelte, hogy Kis Gergelyt iktassák be hivatalába. Főjegyzőként két fontos ügyben szerzett érdemet. A Főkonzisztórium őt bízta meg a népiskolák reformjának kidolgozásával, valamint a liturgiareform is az ő nevéhez fűződik. Korai halála miatt egyik ügyben sem tudott hosszú távú eredményt elérni.

A liturgia reformja

■ 1781-ben II. József kiadta a protestáns egyházak helyzetén könnyítő türelmi rendeletet. A felvilágosult császár ugyanakkor elvárta, hogy az egyházak többé ne folytassanak egymással dogmatikai polémiát. Erdélyben egy főúri válás mutatott rá a liturgia megváltoztatásának szükségességére.³² 1781-ben a Főkonzisztórium felszólította a zsinatot, hogy a zsinaton tegyék napirendi ponttá az agenda kérdését.

1783-ban az Eperjesi Zsigmond elnökletével megnyitott zsinaton ismételtelen napirendre került az istentiszteleti rend.³³ Abban mindenki egyetértett, hogy nem új istentiszteleti rendtartásra van szükség, hanem a régi, Melotai-féle liturgia revideálását kell elvégezni. A munkálatokat Incze Mihály kolozsvári lelkész-esperesre bízták, azzal a meghagyással, hogy munkájáról az 1784. évi zsinaton számoljon be. Incze egy év alatt elvégezte a szükséges munkálatokat, és az 1784. évi kolozsvári zsinaton be is mutatta azt. A véglegesítésre a zsinat bizottságot nevezett ki, amely csak 1785-re fejezte be a munkát. A reformtervezet letisztázására Benkő Józsefet kérték fel, aki miután az elkészült tervezetbe beillesztette a zsinati észrevételeket, Kis Gergelynek adta át, hogy véleményezze. A főjegyző nemcsak teológiai szakvéleményt mondott a tervezetről, hanem több helyen kiegészítette azt. Az így átdolgozott liturgia olyannyira elnyerte a püspök és a Főkonzisztórium tetszését, hogy a további munkálatokra Kis Gergelyt kérték fel. Korabeli iratokból kiderül, Kis megbízatása szinte szabad kezét adott a további változtatásokra, ugyanis míg korábban csak néhány szövegrészletet kellett megváltoztatni, addig Kist felszólították, hogy vegye figyelembe a német reformátusok szokásait is. A főjegyző alig két hónap alatt elvégezte a feladatát, és azt az 1786. évi zsinat néhány módosítással el is fogadta. A szükséges módosítások, kiegészítések elvégzésével ugyancsak Kist bízták meg. Sajnos nem sokkal később megbetegedett, így az elkezdett munkát nem tudta befejezni. A kéziratot Kis egy-

kori tanítványa, Szerentsi Nagy István vette magához, egy évvel később, 1788-ban saját kezdeményezésből Győrben kiadta.³⁴ A Főkonzisztórium és az egyház nem mondott le a Kis-féle liturgiáról, de mivel az egyetlen kéziratot Szerentsi magához vette, a főjegyző munkája soha nem nyerte el a főtanács és az egyház bejegyzését.

Kis Gergely teológiai meggyőződése³⁵

■ Kis Gergely nem tartozott azon lelkészek sorába, akik számottevő tudományos munkássággal rendelkeztek. Neve alatt mindössze a halála után kiadott, előbb ismertetett ágenda, néhány halotti beszéd, illetve egy kéziratban maradt kátémagyarázat maradt fenn. Utóbbi két tanítványa, Uzoni Zajzon Lajos és Kisborosnyói Tompa András jegyezte le, akik diákként hallgatták és írták le a Heidelbergi Kátéhoz fűzött magyarázatot.

A kézirat terjedelmes, 517 oldalt ölel fel, Kis hosszú előszóval látta el, s ebből gondoljuk úgy, talán kiadásra készítette elő. A korabeli lelkipásztorok között Kist az egyik legjobb kátémagyarázónak tartották. Az udvarhelyi gimnázium tanterve alapján a kátémagyarázat a conrector feladat lett volna, de Kis magára vállalta ezt a feladatot. Vasárnap, a délutáni istentisztelet után tartotta a katekézist a város templomában, amit nemcsak a gimnázium diákjai, hanem a város lakói is szívesen hallgattak. Ha a magyarázat hosszúra nyúlt, Kis az esti précest is megtartotta.³⁶

Kátémagyarázatához 23 oldal hosszúságú előszót csatolt, amiben a katekézis fontosságát és történelmi múltját vázolta fel, illetve bemutatta a Heidelbergi Káté történetét és a magyar egyházban való térhódítását is. Mondanivalóját kérdés-felelet formájában foglalta össze, talán innen ered az a félreértés, hogy nem kátémagyarázatot, hanem önálló kátét írt.³⁷

Kis kéziratban maradt munkája valójában azért fontos, mert ez az egyetlen olyan teológiai munkája, amelyből következtethetünk a főjegyző teológiai meggyőződésére. A 18. század második felében az erdélyi teológiai gondolkodásban a holland református dogmatizálás volt továbbra is mérvadó, bár a német reformátusok közvetítő beállítottságú, a holland predestináció értelmezésétől merőben különböző teológiája is egyre erőteljesebben jelentkezett.

Kis, annak ellenére, hogy a kátémagyarázat vajmi kevés lehetőséget biztosított a saját teológiai rendszer összefüggő kifejtésére, az egyes kérdés-feleletekhez kapcsolódó magyarázatokba mégis belefoglalta a saját meggyőződését. Nem tartozott a dordrehti kánon feltétel nélküli hívei közé, de a felvilágosodás szellemiségének megfelelő könnyedebb, az embernek a megigazulás kapcsán meglévő szabad akaratát sem vallotta. Kis a kiegyensúlyozott református ortodoxia táborához tartozott. A holland teológiai viták kapcsán a mérsékeltebb, de ortodox álláspontot követő Vitringa mellé állt, amikor a Fiúisten származásának teológiai vetületét mutatta be, és elítélte Herman Roelt, aki éppen a karteziánus ismeretszerzési elvekkel (kételkedés és az értelem szabadsága) egybehangzón állította, hogy az értelemnek a teológiai kérdésekben is szabad kezét kell adni.³⁸

Coccejussal való egyetértését jelzi, hogy a holland teológiát évtizedekig lázban tartó Coccejus féle szövetségteológia nyomán pozitív megközelítésben használja Coccejus teológiájának kedvenc kifejezéseit: a cselekedeti és a kegyelmi szövetséget (foedus operum és foedus gratiae). Ortodox teológiai meggyőződésének egyik ékes bizonyítéka, hogy a hit származását taglaló 65. kérdés-felelethez

fűzött magyarázatban élesen kikelt az általános kegyelmet hirdető univerzalista irányzat ellen, sőt a dordrehti kánon „kedvenc” kifejezésével, az örök decretummal érvelt az univerzalisták ellen.

Kis kátémagyarázatában filozófiai hatás is kimutatható. Marosvásárhelyi diákként ismerte meg a Nádudvari Sámuel tanársága alatt kiteljesedő wolffianus filozófiát. A wolffi filozófia és teológia sajátos ismertetőjeleként számon tartott vallási tolerancia egyértelműen kimutatható Kis magyarázatából.³⁹ Annak ellenére, hogy szinte minden kérdés-felelet kapcsán vitába száll a pápistákkal és az unitáriusokkal, eltekint a 16–17. században még általánosnak mondható, más felekezetűek kárhóztatásától. Kis úgy beszél a más felekezetűekről, mint akik ugyanarról a kérdésről más véleményt képviselnek. Olyan kérdésekben, mint a transsubstantiatio, amely a református és katolikus teológiai gondolkodásban mindig is a legnagyobb viták alapját képezte, Kis Gergely nem mond ítéletet, hanem egyszerűen csak ismerteti a katolikusok álláspontját, illetve felvázolja a tan kialakulásának történetét. Ugyanez a békességkereső, irénikus hozzáállás figyelhető meg akkor is, amikor a jó cselekedetek üdvösségszerző szerepéről beszél.

Kis Gergely kiteljesedő karrierje 1787 tavaszán véget ért. Áprilisban négynapos hideglelés után májdugulással, sárgasággal és vízkórsággal kezelte egy marosvásárhelyi, majd egy olasz vándororvos. A kezelés viszont hibaválónak bizonyult, április 25-én meghalt. Halála egy ígéretes karriernek vetett véget, ugyanis az ereje teljében lévő Kis Gergely volt a várományosa az erdélyi református püspöki széknek. Nem tudta befejezni a népiskolák ígéretesen induló reformját, és az istentiszteleti reform is félbeszakadt.

■ JEGYZETEK

1. Pálffy Dénes: *Backamadarasí Kiss Gergely életrajza*. In: *Erdélyi Prédikátori Tár*. 1833. 123.
2. Pálffy 143.
3. Sebastyén Mihály: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*. Erdélyi Múzeum 1995. 1–2. füzet, 11.
4. „Mínthogy gyermekkoráról semmit, tanuló ifjúságáról is csak igen keveset tudhatunk...” Pálffy 122.
5. Sipos Gábor: *Maroszséki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Buk., 1980. 110.
6. „Gregorius Kiss paedagogarcha filiorum ill[ustrissimi] comitis Ladislai Toldalagi, logicae praec[eptorum] adressor, s[ancti]s[imae] theologiae praeses [...], acad[emias] salutavit, professor Acropolitanus disertissimus”. Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, 1994. 81.
7. Pálffy 124.
8. „Praelaudatum Iuvenem Gregorium Kis Theologum, strictae Censurae subiectum sedulo examinavimus, invenimusque Eundem a Studiis egregiisque animi dotibus dignum, ut semet ipsum uberius excolendí fine, Academijs exteras salutet, ac Beneficium, quod ex Pientissima serenissima Landgravií Hasso-Casselaní in Academia Marburgensi Munificentia Theologis Transilvanis iam atiquitus collatum habetur”. *A Testimonium teljes szövegét lásd Gönczi Lajos: A székelyudvarhelyi ev. reform. kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1895. 21–22.
9. „Marosvásárhelyi togatus Kis Gergely bécsi úttýára rendeltetett a besztercei concumulált interesből 200 magyar forint”. Prot. Sess., 1765. április 21. 1765/7.
10. Harsányi András: *Meyrat Walther: Die Unterstützung der Glaubennossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert*. Bern 1941. In: *Egyháztörténet*. 1943. 458–466.
11. Külföldi tanulásának idejéről, helyszínéről bővebben lásd Török István: *Adalékok a székely-udvarhelyi ref. kollégium történetéhez*. Protestáns Közlöny 1888. 161–162; 172–173; 181; 188–189; Gönczi Lajos 1895. 25; Gönczi Lajos: *Kis Gergely és Kis József emlékezete*. Protestáns egyházi és iskolai lap 1899. 565–566; 579–581; Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához*. *Református Szemle* 2011. 88–99.
12. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Buk., 1976. 224.
13. Kis Gergely jelentése a gimnáziumról, 1769. március 15. FőkonzLvt. 1769/55.
14. „Régi módra igen helyesen, de a mostanira nézve igen dísztelentül, és alkalmatlanul volt építve azon collegium; mert az alsó része ugyan kőből, de a felső fából volt rearakva, mely a régiségtől ide s tova hajladozott, azért a tapaszt is tovább nem tarthatván, magától romladozni indult volt”. Kis 43. ill. „A diákszobák falai megroggyantak és elsüllyedtek, ezért annyira sötétek, hogy ködös homályos időben nem hogy tanulhatnának benne a szegény deákok, de még tsak arra is nintsen elegendő világosság, hogy egyenek. Ha egy kis eső esik, alig tudják szegények a tornázból s kamarákból ki hányni a vizet. Továbbá feles számmal lévén a Tanuló Ifjak szintén egymás hátán kell szegényeknek lakozni”. FőkonzLvt. 1770/33.
15. Kis Ferenc: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium története*. Székelyudvarhely, 1873. 46–47.

16. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kvár, 2005. 46–49.
 17. Kolumbán 2005. 72.
 18. A Litteraria Commissio jelentése, 1781. december 7. FőkonzLvt. 1781/143.
 19. Kolumbán 2005. 79–80.
 20. FőkonzLvt. 1785/132.
 21. FőkonzLvt. 1785/132.
 22. „[...] méltóztatik excellentiád meg nem ítélni ily bátor írásomért, s nevezetesen pedig, hogy magamat projectálom. Semmi nem egyéb cselekedtetni, hanem a közjóra törekedő igyekezet, azonban az is, mivel tudom, ki-vált egy előre ez fáradságos, unalmas, sokféle crisisek között folytatható szolgálat lenne, talám nem könnyen vállalná senki.” Backamadarasi Kis Gergely levele a Főkonzisztóriumhoz, 1785. július 8. FőkonzLvt. 1785/132.
 23. Pokoly 11, illetve Kolumbán 2005. 86.
 24. Az rendelkezés részletes ismertetését lásd Kolumbán 2005. 88–94.
 25. Kolumbán 2005. 87–99.
 26. A successio néven ismert gyakorlat lényege az, hogy a püspöki tisztséget nem szavazás alapján töltötték be, hanem az addigi főjegyzőt nevezték ki püspöknek. A successio folytán kikerülhető volt Bécs beleszólása a választásba. Bővebben lásd Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736)*. Kvár, 2000. 78.
 27. *Erdélyi református zsinatok irata*. III. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kvár, 2001. 178. (A továbbiakban ERZSI III.
 28. ERZSI III. 184.
 29. Dáné Veronka: *Isten engemet különösen a papi hivatalra hívott*. Református Szemle 2002. 1. 40–52.
 30. ERZSI III. 201.
 31. Bővebben lásd Kolumbán 2005. 102–103.
 32. Az 1780-as években lezajlott liturgiareform részleteit lásd bővebben Kolumbán 2005. 116–184.
 33. ERZSI III. 178.
 34. Backamadarasi Kiss Gergely: *Ágenda*. Sajtó alá rendezte Szerentsi Nagy István. Győr, 1788.
 35. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely kéziratos kátémagyarázata és teológiai meggyőződése*. In: Adorjáni Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Tőkés István 90. születésnapjára*. Kvár, 2006. 586–597.
 36. Kiss Gergely jelentése a székelyudvarhelyi gimnáziumról, 1768. március 15. FőkonzLvt. 1768/55., ill. Pálffy 129.
 37. Bővebben lásd Kolumbán 104.
 38. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII században, 1690–1795*. Kvár, 1979. 133.
 39. Kolumbán Vilmos József: *Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen*. Református Szemle 2009. 340–351, illetve Kolumbán Vilmos József: *Adalékok az Endemann-perhez*. Református Szemle 2007. 760–778.

